

O‘ZBEK ADABIYOTIDA MODERNIZM: SHAKLLANISHI, POETIK XUSUSIYATLARI VA BADIY-ESTETIK TALQINI

Vaisova Malika Mansurbek qizi – Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotida modernizm hodisasining shakllanishi, uning tarixiy-estetik ildizlari, poetik xususiyatlari hamda milliy adabiy jarayondagi o‘rni tadqiq etiladi. Modernizm tushunchasining jahon adabiyotidagi nazariy asoslari bilan bir qatorda, uning o‘zbek adabiyotida namoyon bo‘lish shakllari tahlil qilinadi. O‘zbek modernizmining shakllanishida jadid adabiyoti, XX asr boshlaridagi ijtimoiy-ma’naviy o‘zgarishlar, insonning ichki dunyosiga e’tiborning kuchayishi, an’anaviy badiiy tafakkurdan yangicha ifoda usullariga o‘tish jarayonlarining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, modernistik poetikada ramz, metafora, ichki monolog, ong oqimi, psixologizm, mifologik tafakkur va badiiy shartlilik kabi vositalarning qo‘llanish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada o‘zbek adabiyotidagi modernistik izlanishlar milliy adabiy tafakkurning rivojlanish bosqichlari bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: modernizm, o‘zbek adabiyoti, modernistik poetika, jadid adabiyoti, ramz, psixologizm, ong oqimi, metafora, mif, badiiy tafakkur, postmodernizm.

Kirish. XX asr jahon adabiyoti taraqqiyotida modernizm muhim badiiy-estetik hodisalardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Modernizm an’anaviy realizmning voqelikni bevosita va izchil tasvirlash tamoyillaridan chekinib, insonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari, mavjudlik muammolari, yolg‘izlik, begonalashuv, vaqt va makonning subyektiv idroki kabi masalalarni badiiy ifodalashga alohida e’tibor qaratdi [1; 2].

Modernizm yagona va bir xil estetik yo‘nalish emas, balki turli oqim va badiiy tajribalarni o‘z ichiga olgan murakkab adabiy hodisadir. Ekspressionizm, impressionizm, simvolizm, syurrealizm, ekzistensializm bilan bog‘liq badiiy izlanishlar modernistik tafakkurning turli ko‘rinishlarini shakllantirdi [3].

O'zbek adabiyotida modernizm masalasi jahon modernizmidan mexanik tarzda ko'chirilgan hodisa sifatida emas, balki milliy adabiy tafakkurning ichki rivojlanishi, Sharq mumtoz adabiyoti an'analari, jadidchilik harakati va XX asr ijtimoiy-madaniy jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganilishi lozim. Chunki o'zbek adabiyotining estetik tajribasida ramziylik, majoziylik, ruhiy kechinmalarni tasvirlash, insonning ichki olamiga murojaat qilish kabi xususiyatlar modernizm paydo bo'lishidan ancha oldin ham mavjud bo'lgan.

Shu jihatdan o'zbek adabiyotida modernizmning shakllanishi masalasini o'rganish milliy adabiy tafakkurning yangilanish jarayonlarini tushunish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Modernizm nazariyasini o'rganishda Yevropa va Amerika adabiyotshunosligida yaratilgan tadqiqotlar muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. M. Bradbury va J. McFarlane modernizmni XX asr boshlarida shakllangan keng qamrovli intellektual va estetik harakat sifatida talqin qiladi [1]. P. Childs modernistik adabiyotning asosiy belgilarini an'anaviy tasvir tamoyillarining buzilishi, fragmentarlik, subyektivlik va inson ongining murakkab jarayonlarini tasvirlash bilan bog'laydi [2].

P. Nicholls modernizmni faqat Yevropa adabiyoti doirasidagi hodisa sifatida emas, balki turli milliy adabiyotlarda o'ziga xos shakllarda namoyon bo'lgan murakkab estetik jarayon sifatida tadqiq etadi [3]. T. Eagleton esa modernizm va modernlik o'rtasidagi munosabatni ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar bilan bog'lab tahlil qiladi [4].

O'zbek adabiyotshunosligida modernizm masalasi, ayniqsa, XX asr oxiri va XXI asr boshlarida faol o'rganila boshladi. B. Karimov, U. Normatov, D. Quronov, B. Sarimsoqov kabi olimlarning adabiy-estetik qarashlarida yangi o'zbek adabiyotidagi badiiy tafakkur o'zgarishlari, modernistik va postmodernistik izlanishlar bilan bog'liq masalalar yoritilgan [5; 6; 7].

D. Quronovning adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlarida modernizm va postmodernizm tushunchalari, ularning badiiy tafakkurdagi o'rni, poetik xususiyatlari hamda zamonaviy adabiyotdagi ko'rinishlariga e'tibor qaratiladi [6].

Shunga qaramay, o‘zbek adabiyotidagi modernizmni faqat XX asr oxiri adabiyoti doirasida emas, balki milliy badiiy tafakkurning uzoq davom etgan evolyutsiyasi nuqtayi nazaridan kompleks tadqiq etish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy-adabiy, qiyosiy-tipologik, struktural-semiotik va germeneytik yondashuvlar tashkil etadi.

Tarixiy-adabiy metod orqali o‘zbek adabiyotida modernistik tafakkurning shakllanish shart-sharoitlari aniqlanadi. Qiyosiy-tipologik metod yordamida o‘zbek modernizmining jahon modernizmi bilan umumiy va farqli jihatlari belgilanadi. Struktural-semiotik yondashuv orqali modernistik matnlardagi ramz, metafora, badiiy detal va obrazlarning semantik funksiyalari tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. “Modernizm” atamasi lotincha “modernus” — “zamonaviy”, “hozirgi” ma’nolarini anglatadi. Adabiy-estetik tushuncha sifatida modernizm XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Yevropa madaniyatida shakllanib, an’anaviy san’at va adabiyot me’yorlarini qayta ko‘rib chiqishga intilgan badiiy harakatlarning umumiy nomiga aylandi [1].

Modernistik tafakkurning markazida insonning ichki olami turadi. Realistik adabiyotda tashqi ijtimoiy muhit va xarakter munosabatlari muhim o‘rin tutgan bo‘lsa, modernistik adabiyotda inson ruhiyatining murakkab va ziddiyatli jarayonlari birinchi planga chiqadi.

Modernistik poetikaning muhim belgilarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- ✓ subyektivlikning kuchayishi;
- ✓ inson ruhiyatini chuqur tasvirlash;
- ✓ an’anaviy syujet va kompozitsiyaning buzilishi;
- ✓ vaqt va makonning subyektiv talqini;
- ✓ ramz va metaforalarning ustuvorligi;
- ✓ ichki monolog va ong oqimidan foydalanish;
- ✓ fragmentarlik;
- ✓ mifologik va falsafiy qatlamlarning kuchayishi;
- ✓ badiiy shartlilik;
- ✓ ko‘pma’nolilik va ochiq talqin imkoniyatining mavjudligi.

Demak, modernizmni faqat “yangicha yozish usuli” sifatida emas, balki voqelik va insonni idrok etishning yangicha modeli sifatida baholash mumkin.

O'zbek adabiyotida modernistik tafakkurning ildizlarini faqat XX asrning ikkinchi yarmidan izlash to'g'ri emas. Milliy adabiyotimizning mumtoz an'analarida insonning ichki dunyosini badiiy tadqiq etish, ramz va majozlardan foydalanish, borliqning ko'rinadigan va ko'rinmaydigan qatlamlarini talqin qilish kabi xususiyatlar mavjud.

Alisher Navoiy ijodida insonning ruhiy olami, ishq, borliq va ma'naviyat masalalari murakkab ramziy tizim orqali ifodalangan. Tasavvufiy adabiyotdagi ramz, majoz, timsol va ruhiy izlanishlar keyingi adabiy tafakkur uchun muhim estetik tajriba vazifasini bajargan.

Shu ma'noda o'zbek modernizmini G'arb modernizmining bevosita nusxasi sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan biryoqlama yondashuv bo'ladi. Milliy adabiyotdagi modernistik izlanishlar mahalliy badiiy tafakkur an'analari va jahon adabiyoti tajribasining o'zaro ta'siri natijasida shakllangan.

XX asr boshlaridagi jadid adabiyoti o'zbek badiiy tafakkurining yangilanishida muhim bosqich bo'ldi. Jadid adiblari milliy jamiyatni uyg'otish, inson tafakkurini o'zgartirish, ma'rifat va taraqqiyot g'oyalarini ilgari surish bilan bir qatorda adabiyotning shakliy va mazmuniy imkoniyatlarini ham kengaytirdilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Cho'lpon kabi ijodkorlar asarlarida inson va jamiyat, shaxs va muhit, ma'naviy uyg'onish, ozodlik, milliy o'zlik kabi muammolar markazga chiqdi.

Ayniqsa, Cho'lpon ijodida inson ruhiyatining murakkabligi, ichki ziddiyatlar, yolg'izlik, muhabbat va ijtimoiy bosim o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning psixologik talqini kuchli namoyon bo'ladi. Uning badiiy tafakkurida tashqi voqelik bilan qahramonning ichki kechinmalari o'rtasidagi munosabat muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu jihatdan jadid adabiyotini o'zbek modernizmining bevosita shakllangan ko'rinishi deb emas, balki modernistik tafakkur uchun muhim estetik va intellektual zamin yaratgan bosqich sifatida baholash maqsadga muvofiq.

O'zbek adabiyotida modernistik izlanishlar ayniqsa XX asrning ikkinchi yarmi va XX asr oxirlarida kuchaydi. Bu davrda badiiy tafakkurda insonning ichki dunyosiga chuqurroq kirib borish, an'anaviy syujetdan chekinish, ramziy obrazlar tizimini kengaytirish va falsafiy mazmunni kuchaytirish tendensiyalari kuzatildi.

O‘zbek nasrida modernistik poetikaning ayrim xususiyatlarini Shukur Xolmirzayev, Tog‘ay Murod, Nazar Eshonqul, Erkin A‘zam kabi ijodkorlarning ayrim asarlarida kuzatish mumkin. Bunda har bir ijodkorning individual uslubi mavjud bo‘lib, ularni to‘liq modernist adiblar sifatida bir xil mezon asosida baholash metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Ayniqsa, Nazar Eshonqul ijodida ramziy obrazlar, mifologik qatlam, ruhiy iztirob, insonning ichki yolg‘izligi va mavjudlik muammolari alohida o‘rin egallaydi. Uning ayrim hikoyalarida voqelikning bevosita tasviridan ko‘ra uning ramziy va falsafiy talqini ustunlik qiladi.

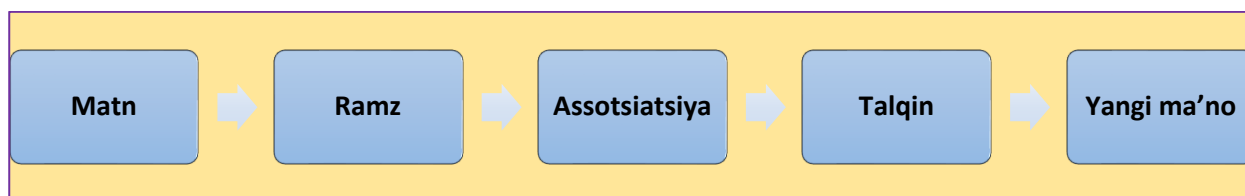
Bu xususiyat modernistik poetikaning muhim belgilaridan biri bo‘lgan “voqelikni bevosita emas, balki subyektiv va ramziy idrok etish” tamoyiliga yaqinlashadi.

O‘zbek modernistik adabiyotining muhim xususiyatlaridan biri ramz va metaforalarning faol qo‘llanishidir. Ramziy obraz ko‘pincha birgina ma‘noni ifodalab qolmaydi, balki bir nechta semantik qatlamni o‘zida mujassamlashtiradi.

Masalan, qorong‘ilik obrazi oddiy tabiiy holat sifatida emas, balki ruhiy tushkunlik, ma‘naviy inqiroz yoki jamiyatdagi muayyan holat ramzi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Modernistik matnda badiiy obrazning ma‘nosi muallif tomonidan to‘liq izohlab berilmaydi. O‘quvchi matndagi ramz va belgilarni mustaqil ravishda talqin qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shu sababli modernistik asarning semantik tuzilishi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

Bu jarayonda o‘quvchi faqat tayyor mazmunni qabul qiluvchi emas, balki asar mazmunini shakllantirishda ishtirok etuvchi faol interpretatorga aylanadi.

Modernistik adabiyotda psixologizm alohida ahamiyatga ega. Qahramonning tashqi harakatlaridan ko‘ra uning ichki kechinmalari, xotiralari, qo‘rquvlari, ikkilanishlari va anglanmagan ruhiy jarayonlari muhimroq bo‘lishi mumkin.

O‘zbek adabiyotida psixologik tasvirning rivojlanishi modernistik tafakkurning shakllanishi uchun muhim omillardan biri bo‘ldi.

Qahramonning ichki monologi orqali uning tashqi dunyo bilan ziddiyati, o‘z-o‘zini anglash jarayoni va mavjudlik haqidagi savollari ochib beriladi. Bunday tasvirda voqea rivoji ikkinchi darajaga tushib, ruhiy jarayonning o‘zi asosiy badiiy obyektga aylanishi mumkin.

O‘zbek modernistik adabiyotining o‘ziga xos jihatlaridan biri modernistik izlanishlarning milliy o‘zlik masalalari bilan bog‘liqligidir. Shaxsning ichki iztirobi ko‘pincha tarixiy xotira, milliy qadriyatlar, ma’naviy begonalashuv va jamiyatdagi o‘zgarishlar bilan aloqador holda talqin qilinadi.

Shu sababli o‘zbek modernizmini G‘arb modernizmidagi individualistik va ekzistensial muammolarning oddiy takrori sifatida tushunish mumkin emas. Milliy tarix, Sharq falsafasi, tasavvufiy tafakkur, jadidchilik merosi va mustaqillik davri ijtimoiy-ma’naviy jarayonlari o‘zbek modernizmining mazmuniy asoslarini shakllantirgan.

O‘zbek adabiyotida modernizm masalasini postmodernizm hodisasidan ajratib o‘rganish qiyin. Chunki XX asr oxiri va XXI asr boshlarida modernistik usullar postmodernistik poetika bilan o‘zaro aloqaga kirishdi.

Modernizmda mavjud voqelikning ma’nosini izlash, insonning ichki dunyosini anglash va yangi badiiy shakllarni topishga intilish kuchli bo‘lsa, postmodernistik poetikada ma’noning ko‘pligi, intertekstuallik, parodiya, ironiya, janrlar aralashuvi va “matn ichidagi matn” kabi tamoyillar kuchayadi.

Shuning uchun zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi ayrim asarlarni “sof modernistik” yoki “sof postmodernistik” deb ajratish har doim ham oson emas. Ko‘plab badiiy matnlarda modernistik va postmodernistik poetika elementlari birgalikda namoyon bo‘ladi.

Xulosa. O‘zbek adabiyotida modernizm milliy badiiy tafakkurning yangilanish jarayonlari bilan bog‘liq murakkab va ko‘p qatlamli estetik hodisadir. Uning

shakllanishini faqat G‘arb adabiyoti ta’siri bilan izohlash yetarli emas. O‘zbek modernizmining estetik ildizlari mumtoz adabiyotdagi ramziylik va majoziylik, tasavvufiy tafakkur, jadid adabiyotidagi yangilanish g‘oyalari hamda XX asr oxiridagi badiiy izlanishlar bilan uzviy bog‘liq.

Tadqiqot natijasida o‘zbek modernistik poetikasining asosiy belgilariga subyektivlik, psixologizm, ramziylik, metaforiklik, ichki monolog, fragmentarlik, mifologik va falsafiy qatlamlarning kuchayishi hamda badiiy ma’noning ko‘pqatlamliligi kirishi aniqlandi.

O‘zbek adabiyotidagi modernistik izlanishlar milliy adabiyotning jahon adabiy jarayoniga integratsiyalashuvi bilan bir qatorda, milliy badiiy tafakkurning ichki imkoniyatlarini namoyon etishga ham xizmat qildi. Ayniqsa, insonning ichki olami, mavjudlik muammolari, ma’naviy izlanish va milliy o‘zlik masalalarining yangi badiiy shakllarda ifodalanishi zamonaviy o‘zbek adabiyotining estetik imkoniyatlarini kengaytirdi.

Shunday qilib, o‘zbek modernizmini milliy va umuminsoniy badiiy tafakkurning kesishish nuqtasida shakllangan hodisa sifatida baholash mumkin. Mazkur hodisani yanada chuqur o‘rganish zamonaviy o‘zbek adabiyotining poetik evolyutsiyasi, milliy adabiyotning jahon adabiy jarayonidagi o‘rni va badiiy tafakkur transformatsiyasini aniqlash uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bradbury M., McFarlane J. Modernism: 1890–1930. – Harmondsworth: Penguin Books, 1976.
2. Childs P. Modernism. 2nd ed. – London: Routledge, 2008.
3. Nicholls P. Modernisms: A Literary Guide. 2nd ed. – London: Palgrave Macmillan, 2009.
4. Eagleton T. The English Novel: An Introduction. – Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
5. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007.
7. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018.
8. Normatov U. Umidbaxsh tamoyillar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000.

9. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent: Fan, 2004.
10. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
11. Cho‘lpon. Adabiyot nadir? – Toshkent: Cho‘lpon, 1994.
12. Navoiy A. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.